

El sentit de l'ontologia en W. V. O. Quine

El corrent positivista va conèixer molt aviat els seus heterodoxos. L'heterodòxia consistia fonamentalment en el fet de no acceptar la tesi de la reducció de la filosofia a l'anàlisi logicosintàctica del llenguatge i en el de ser reticents al rebuig dogmàtic de l'especulació filosòfica. Bertrand Russell ja clamà al seu dia en defensa de l'especulació filosòfica i contra el dogmatisme positivista. I Quine fou un dels primers filòsofs que, tot i que contaminat de positivisme però híbrid de positivisme i russellianisme, va obrir les portes a l'ontologia.

Ja l'any 1944, amb *El sentit de la nova lògica*, Quine obria la lògica a l'ontologia en una perspectiva que el 1950, amb *Els mètodes de la lògica*, especialment en l'última part (anomenada «Perspectives ulteriors»), es concretaria en un programa clarament ontològic. *Els mètodes de la lògica* no pot ser considerat un manual de lògica, sinó un camí lògic cap a l'ontologia.

En aquestes pàgines, em propose de reflexionar sobre la concepció de Quine de la investigació ontològica, el seu abast, els seus mètodes i les seues limitacions; un tema, com es pot veure, molt arrelat en Kant. L'ontologia, de la mà de Quine entre d'altres, ha superat el difícil escull de la implacable crítica del positivisme lògic; al meu parer, però, ha eixit renovada i millorada. Com ha salvat Quine l'ontologia? Aquesta és la qüestió sobre la qual em propose de fer algunes consideracions.

Després d'unes primeres indagacions sobre la semàntica, sobre els noms, els universals i els particulars, sobre les classes, els nombres, les relacions i la quantificació existencial, que el duen a formular una clara tesi que més que no ontologia podria ser considerada «metafísica» —«ser és ser el valor d'una variable»—, Quine arriba a formular la qüestió ontològica fonamental que guie la investigació «sobre el que hi ha». Així doncs, l'ontologia esdevé una teoria dels ens més que no una teoria de l'ésser, o de l'ens: no es tracta tant de l'entitat com dels ens que *hi ha* al món. Però, una vegada més, com veurem més endavant, una teoria dels ens, una teoria *del que hi ha*, comporta una teoria de l'entitat.

He fet servir deliberadament una terminologia poc quineana; però, n'estic cert, a Quine no li fastigueja pas aquesta terminologia, ni li preocupa la utilització del terme «ésser», ni tampoc de l'expressió «metafísica transcendental». Justament per referència a aquestes expressions i a la doctrina que els dóna suport podrà mesurar-se el «gir copernicà» del plantejament de Quine.

Vegem el següent paràgraf, dels anys 50, quan Quine es planteja el problema logicoontològic de l'eliminació dels termes singulars en les proposicions mitjançant el recurs de la quantificació:

El que significa la desaparició dels termes singulars és que totes les referències a objectes de qualsevol gènere, abstractes o concrets, queda reduïda a un canal referencial únic i específic: l'ús de variables quantificacionals. Podem continuar dient tot el que voldrem sobre un objecte o sobre tots els objectes, però sempre ho direm per mitjà de les expressions de la quantificació: «Hi ha si més no un objecte x tal que...» i «Tot objecte x és tal que...». Els objectes l'existència dels quals està implicada pel nostre llenguatge són així, definitivament —i ni més ni menys—, els objectes que, per tal d'aconseguir la veritat de les nostres afirmacions, s'han de reconèixer com a «valors de variables», val a dir, han de ser recollits en la totalitat d'objectes sobre els quals s'estén el camp recorregut per les variables quantificacionals. Ser és ser el valor d'una variable. No hi ha problemes filosòfics fonamentals respecte

dels termes i de les seues referències, sinó només respecte de les variables i dels seus valors; i no hi ha problemes filosòfics fonamentals respecte de l'existència sinó en la mesura que aquesta és expressada pel quantificador «(Vx)». (Quine 1962c, pp. 302-303).

Aquesta citació, encara que excessivament llarga i coneguda potser, em sembla fonamental per conèixer el *sentit de la nova ontologia*: una ontologia que no tracta de contestar la pregunta «per què hi ha l'ésser i no més aviat el no-res?», sinó la pregunta «què és el que hi ha?»; no es planteja la justificació de l'existència, sinó el criteri d'*acceptació* d'ens. En una altra ocasió (Blasco 1976a, p. 131, en aquest volum, p. 173), vaig indicar davant del mateix professor Quine que la novetat del seu plantejament rau a substituir el discurs de *justificació* ontològica per un discurs de *decisió* sobre «els objectes que, per tal d'aconseguir la veritat de les nostres afirmacions, s'han de reconèixer com a 'valors de variables'», i són paraules, ja citades, del mateix Quine. Dit en termes contundents i potser, per tant, inexactes, és el nostre coneixement de la realitat que *decideix* el que hi ha, i no una realitat indefinida que ens imposa dogmàticament el que hi ha. Una vegada més, Kant serveix de mòdul per a l'ontologia, tot i que ara el sistema categorial de l'enteniment ha estat substituït per la infraestructura ontològica del llenguatge.

Aquest és l'abast del plantejament ontològic de Quine: «el que hi ha» és una qüestió decidible; no es tracta d'una imposició dels fets, sinó d'una actitud crítica envers ells. El fet que «el que hi ha», que és el problema fonamental de l'ontologia, siga una qüestió *decidible* situa el problema ontològic fora de tot dogmatisme i en un context de pura racionalitat ontològica. Però la decisió ontològica és interpretable de dues maneres: bé es tracta d'una tornada al voluntarisme clàssic que deixa la veritat i l'ontologia a l'albir de la voluntat, bé arribem a un control logicoracional de la *decisió*. És justament aquesta alternativa que ens situa en la perspectiva de racionalitzar una *decisió òntica*. La decidibilitat ontològica no és una decidibilitat de la voluntat, sinó una decidibilitat controlada pels «mètodes de la lògica».

I ens endinsem així en el segon problema de la perspectiva ontològica de Quine: el control metodològic de la decisió o, altrament dit, la funció de la lògica en l'ontologia. La decisió òntica, que a hores d'ara cal entendre ja com la decisió respecte del que hi ha, val a dir, de la configuració d'una tipologia d'ens, demana controls rígids per tal de garantir la racionalitat de la decisió. (Faig notar, si se'm permet el parèntesi, que es tracta de racionalitzar la decisió ontològica i no pas la decisió ètica, la qual planteja tota una sèrie de problemes diferents per bé que relacionats; tot i que no conec que Quine s'haja plantejat problemes ètics, ni polítics, gose aventurar que la clàssica, i potser superable, dicotomia entre raó especulativa i raó pràctica és ignorada en el plantejament de Quine).

El problema és, doncs, quin és el plantejament de la racionalitat de la decisió ontològica, quins són els criteris de decisió respecte de la raó especulativa. Comptat i debatut, aquest és el problema del mètode de l'ontologia, que per a Quine es redueix al problema lògic de la quantificació; el control de la decisió ontològica és la lògica de la quantificació, la qual cosa és perfectament raonable ja que en quantificar diem la relació del predicat al rang dels subjectes (ço és, al rang dels valors de la variable subjecte); per això «ser és ser el valor d'una variable». Ser és ser una entitat extralingüística *decidida* per controls lingüísticoteòrics.

Però per a aplicar aquest control cal l'eliminació dels subjectes i la seua reducció a predicats, és a dir, l'adopció com a mètode general de l'ontologia de la coneguda teoria de les descripcions de Russell; així restaran en posició de subjectes només les variables lligades i la decisió òntica consistirà en l'acceptació d'aquelles entitats que siguen necessàries com a referents de les variables, dels seus valors, per tal de fer vertaderes les proposicions *acceptades* en un cos determinat de coneixements. És, doncs, la teoria que decideix l'ontologia, però amb una important restricció, a saber: que l'ontologia només ho és relativament a la teoria¹. No hi ha una ontologia *absoluta*.

¹ No és moment de deturar-se a considerar els criteris quineans per a l'acceptació de teories; una succinta exposició dels esmentats criteris es troba al primer capítol de *Paraula i objecte*, Labor, Barcelona, 1968.

No em deturaré més en aquest punt, perquè no pretenc d'exposar la relativitat ontològica de Quine, sinó el concepte i el mètode de l'ontologia; tornem-hi, doncs, al problema de la reducció dels subjectes a predicats o més aviat de l'eliminació de termes singulars.

Quine en diu, d'aquesta operació, que és l'operació metodològica fonamental de l'ontologia, «regulació» o «traducció a un llenguatge canònic»: es tracta de parafrasejar el llenguatge, tant l'ordinari com el de qualsevol corpus científic, en un llenguatge semiformal, regulat per la teoria lògica, en què només figuren com a subjectes variables lligades. I aquesta operació, al meu parer, planteja problemes difícils de superar; vegem-ne uns quants.

Quine és força explícit en definir els objectius de la regulació. Un n'és «la simplificació de la teoria»: hom parteix del prejudici, explícit al *Tractatus* (4.002), que el llenguatge ordinari complica innecessàriament el pensament, el disfressa, segons Wittgenstein. I diu Quine:

La simplificació de la teoria és també un motiu central de determinades estructures artificials de la notació de la lògica moderna. És clar que fóra insensat de recarregar una teoria lògica amb peculiaritats de decisió que podem normar o regular. Hi ha una funció estratègica que consisteix a mantenir la teoria en simplicitat sempre que siga possible, i després, quan voldrem aplicar la teoria a sentències del llenguatge ordinari, transformar aquestes sentències en una «forma canònica» adaptada a la teoria. (1968, p. 168).

Evidentment, aquesta finalitat de simplicitat és molt estimable i recull la més pura tradició ockamista. El problema, però, comença ara: cal no multiplicar els ens sense necessitat, però tampoc no han de ser eliminats arbitràriament. I Quine reconeix que la regulació altera la sinonímia. Considerem una sentència *S* del llenguatge ordinari, la seua parafrasi *S'*, de manera que evite ambigüitats, que aclaresca les posicions referencials de tots els seus termes, etc., és traduïble a una sentència *S''* del llenguatge canònic: entre *S'* i *S''* hi haurà sinonímia, perquè es tracta d'un expedient mecànic

de semiformalització, però entre S i S' no hi ha possibilitat de garantir la sinonímia: no es pot afirmar que S i S' siguin sinònims; la paràfrasi pot obeir a raons de comunicació o a l'aplicació de la teoria lògica. Diu Quine:

En cap dels dos casos no es pot pretendre la sinonímia de la paràfrasi (...). El que és normal, realment, és el fet que la paràfrasi d'una sentència S del llenguatge ordinari per mitjà de símbols lògics done com a resultat divergències radicals (...). Amb prou naturalitat pot en canvi afirmar-se que S' serà sinònima d'una sentència S'' de llenguatge semiordinari que és el resultat del desenvolupament mecànic de S' d'acord amb les prescripcions generals dels símbols lògics; però no es pot pensar que siguin sinònims S' i S . (1968, p. 169).

Com justificar llavors aquesta manca de sinonímia? No es tracta ara de repassar els radicals atacs de Quine a la sinonímia i a l'analicitat; no ens hi trobem en supòsits de traducció radical, ni de traducció de qualsevol tipus (la traducció «domèstica» de Quine), sinó en supòsits de paràfrasi canònica com a mètode per escrutar l'ontologia en un llenguatge donat.

Quine enllesteix la qüestió amb dues afirmacions que no compartesc: 1) «La relació de S' amb S es limita al fet que l'assumpte concret que el parlant intentava de satisfer amb l'ajut de S es pot també resoldre adequadament amb S' en lloc de S . A part d'això, també pot admetre's que el parlant modifiqui les seues finalitats, si vol, amb ocasió del pas a S' .» (1968, p. 169). 2) «L'únic important i real és el fet que el parlant és l'únic jutge que pot dictaminar si la substitució de S per S' , atès el context, promou el seu programa, fix o en evolució, d'activitat.» (1968, p. 170).

La canonització o la regulació és el mètode fonamental per a l'escrutini ontològic, i resulta, com es desprèn d'aquestes dues afirmacions de Quine, que la canonització depèn exclusivament del criteri del parlant: el parlant n'és l'únic jutge. Quine recorre, per a justificar-ho, als propòsits pragmàtics de comunicació verbal; ara bé, adés havia distingit entre la paràfrasi que es fa amb el propòsit d'esclarir la

comunicació verbal i la paràfrasi que es fa amb el propòsit d'aplicar al llenguatge la teoria lògica.

Si del que es tracta és que el parlant aclaresca què vol dir, ell és sens dubte l'únic jutge de les seues intencions comunicatives; però si es tracta que el filòsof esclaresca l'estructura lògica del llenguatge com a pas per a l'exacte escrutini de l'ontologia, llavors no és el parlant el jutge, sinó que el mètode mateix ha de servir de jutge. I sens dubte el propòsit de Quine, com declara ell explícitament, és el segon i no pas el primer. Heus ací uns textos que ho avalen:

Però la implicació i l'aclariment de la teoria lògica, a què contribueix una notació lògica canònica, no és cosa solament algorísmica, sinó també conceptual. Cada reducció que aconseguim al si de la varietat de construccions constituents que calen per construir les sentències de la ciència és una simplificació de l'estructura del gran esquema conceptual científic. Cada eliminació que aconseguim de construccions o de nocions fosques per mitjà de paràfrasis amb elements més lúcids serà un aclariment de l'esquema conceptual de la ciència. (1968, pp. 170-171).

I una mica més endavant diu:

La recerca o el desig d'un esquema general de notació canònica que siga el més simple i clar possible no pot distingir-se de la recerca de categories últimes, d'un retrat dels trets més generals de la realitat. (1968, p. 171).

Evidentment, doncs, el propòsit de la paràfrasi canònica és, d'una banda, l'elucidació del nostre esquema conceptual o, si es vol, de l'«esquema conceptual científic», i, d'altra, la descripció dels trets ontològics més generals de la realitat. I, per a aquest propòsit, no crec que l'«únic» jutge possible siga el parlant singular, si no és que volem fundar l'ontologia sobre bases solipsistes.

En una altra ocasió vaig arribar per un altre camí, i en tractar d'uns altres aspectes del pensament de Quine, a con-

clusions semblants. Permeteu-me la immodèstia de reproduir un text propi:

Si el problema de la inescrutabilitat de la referència comença a ca nostra, al moment d'intentar comprendre l'ontologia referencial del nostre veí, resulta que la nostra comprensió del llenguatge del veí està ja basada en la traducció que fem d'aquell llenguatge al nostre, per bé que aquesta siga una traducció molt simple i còmoda basada generalment en la regla de l'homofonia. Això vol dir que la comunicació, en Quine, estarà sempre mediatitzada per la traducció, tan simple com es vulga, amb la qual cosa, si filàvem prim, un llenguatge seria directament intel·ligible només per a un únic parlant, per a la resta solament seria traduïble; traduïble al llenguatge propi de cadascú? No sé com fugir així de la privacitat del llenguatge. (Blasco 1976a, p. 145, en aquest volum, p. 186).

Podem observar que la dificultat és la mateixa, encara que en aquell cas es tractava directament del problema de la traducció i que ara considerem els mètodes de l'ontologia. Quine va contestar la meua objecció, però crec que la seua resposta fou més una evasiva que no pas una argumentació. Deia Quine:

A les acaballes de la seua comunicació, Blasco ofereix un bon esbós de la meua noció d'una relativitat ontològica. Conclou amb dubtes respecte de com aquesta relativitat pot ser aplicada al llenguatge matern sense regrés viciós. Jo diria que no s'aplica, llevat que intentem de traduir el llenguatge matern a un llenguatge ulterior [val a dir, afegesc, llevat que intentem de decidir el compromís ontològic del nostre llenguatge, tasca de l'ontologia segons Quine]. Però, continua Blasco, fins i tot el fet de quedar-se amb el llenguatge matern és fer ja una traducció homòfona. Bé, diguem-ho així; se segueix, doncs, que hem d'interpretar l'ontologia relativament al manual homòfon de traducció. Malgrat tot, aquesta nova interpretació de l'ontologia no fa més que identificar-la amb ella mateixa, sent la traducció homòfona una transformació idèntica o nul·la. (1976, pp. 167-168, en aquest volum, p. 190).

No m'embrancaré novament en aquesta polèmica. L'entrellat de l'assumpte, al meu modest parer, rau en el fet que, si la referència és inescrutable, no és possible l'ontologia, perquè, per definició, la resposta a la pregunta «respecte del que hi ha» és ni més ni menys que l'escrutabilitat de la referència. I el més sorprenent de l'assumpte és que és el mateix Quine qui caracteritza així l'ontologia:

el que és propi de l'ontologia és l'escrutini d'aquella acceptació acrítica del regne dels objectes físics mateixos, o del de les classes, etc. La tasca consisteix ací a explicar allò que havia estat implícit, a precisar allò que havia estat vague, a exposar i a resoldre paradoxes, desfer nusos, arrancar plantes atrofiades, dur la llum als barris vells ontològics. (1968, p. 284).

Com és possible que l'ontologia, si té aquests excel·lents, complexos, i alhora modestos, propòsits, comence amb un salt en el buit, amb una manca de sinonímia entre el llenguatge que serveix com a punt de partida, la sentència *S* i la paràfrasi *S'*, que servirà de guia metòdica per a l'escrutini ontològic? És aquesta una qüestió que deixi pendent i per a la qual no veig més eixida que un replantejament del problema de la referència i una pregonia modificació de la tesi quineana de la inescrutabilitat de la referència.

Resumint, el que he volgut dir en aquesta part metodològica no és més que, tot i acceptar la canonització del llenguatge com un excel·lent mètode per a l'escrutini ontològic, tot i ser acceptable la tesi de l'ontologia com a decisió, com a compromís, tot i ser acceptable la substitució de l'ontologia com a discurs de justificació per una ontologia com a discurs sobre la racionalitat de la decisió teòrica, en Quine hi ha llacunes fonamentals en la justificació d'aquests canvis. L'ontologia ha superat una vegada més les dures crítiques del positivisme lògic, però la metodologia de l'ontologia continua sent una qüestió oberta.

Una vegada fetes aquestes consideracions sobre la metodologia ontològica, recuperaré l'inici d'aquest escrit per donar un pas cap endavant, de la mà de Quine, en la carac-

terització de l'ontologia. Vaig dir al principi que en Quine l'ontologia deixa de ser una teoria de l'entitat per esdevenir un marc teòric de dilucidació dels ens que hi ha, dels objectes. Tanmateix, l'ontologia de Quine no és un inventari ontològic —si fem servir una expressió de G. Bergmann, ontòleg procedent del Cercle de Viena— sobre el que hi ha, sinó una anàlisi de criteris per *decidir* sobre el que hi ha. No és això una teoria de l'entitat més que no pas una descripció ontològica de la realitat?

Evidentment no és possible una descripció ontològica de la realitat sense una prèvia teoria general de l'entitat. La pregunta pel que hi ha admet dos tipus de respostes: bé un inventari d'ens que seria necessàriament un inventari capriciós, bé una teoria de criteris per admetre ens, la qual cosa racionalitza la decisió teorètica i aprofundeix en els fonaments de l'ontologia. Quine va optar per aquesta segona via i, d'aquesta manera, obre la investigació ontològica al problema dels fonaments, a la teoria general de l'ens, encara que no ens agrade l'expressió perquè és vella i presumptivament anacrònica.

Una tasca de l'ontologia, segons Quine, es «dur la llum als barris vells ontològics» i això no és possible si no es domina la llum, si hom no disposa d'una teoria general que pugui regular la investigació òntica. No m'importa, doncs, afirmar que l'ontologia ix, després d'aquest *excursus*, renovada i millorada, i que recupera tota la seua venerable tradició: es tracta de dilucidar l'ésser per tal de poder escrutar els ens, i crec que sóc fidel a l'esperit i a la lletra de Quine en fer aquesta formulació. A Quine, ja ho havia dit al principi, no li sap greu recórrer a expressions com ara «metafísica transcendental».

Precisament en aquesta perspectiva hi ha un text seu que em va sorprendre des de la primera lectura per la lucidesa i pel clar propòsit de transcendir la investigació òntica, l'escrutini dels ens, vers la investigació metafísica, la teorització de l'ésser. Diu Quine:

La regressió en l'ontologia és remissent de la regressió ja familiar en la semàntica de la veritat i nocions connexes

—satisfacció, anomenar. Sabem, a partir dels treballs de Tarski, com, en aquest sentit, la semàntica d'una teoria reclama regularment una teoria d'alguna manera més inclusiva. Aquesta semblança potser no hauria de sorprendre'ns, perquè tant l'ontologia com la satisfacció són qüestions de referència. En la seua evasivitat, de qualsevol manera —en la seua buidor una vegada i una altra excepte en relació amb un fons més ample—, ambdues, veritat i ontologia, pot dir-se, en un sentit sobtadament clar i àdhuc tolerant, que pertanyen a la metafísica transcendental. (1974, pp. 90-91).

Quin és aquest sentit sobtadament clar i àdhuc tolerant de la metafísica transcendental pel que fa a les qüestions de la veritat i de l'ontologia? La clau són les següents paraules de Quine: «en la seua buidor una vegada i una altra excepte en relació amb un fons més ample». És a dir, allò metafísic és el criteri de la decisió ontològica i epistemològica. Allò metafísic és la investigació dels fonaments, en aquest cas de la veritat dels enunciats i de la seua referència ontològica. Metafísica és la investigació filosòfica del llenguatge.

En la mesura que no s'analitzen veritats, sinó *criteris* de veritat; en la mesura que no s'analitzen ens, sinó *criteris* de realitat, ens trobem una altra vegada embolicats en el pensament especulatiu, malgrat el descrèdit que té.

Hom pot criticar l'estatus epistemològic de la reflexió teorètica sobre generalitats de la realitat, però no es pot vedar la cacera d'aquestes generalitats. Aquesta activitat és la pròpia del filòsof i la que constitueix, amb tota la modèstia epistemològica d'una activitat poc científica, per massa general, la justificació del pensament especulatiu. Generalitat, transcendentalitat i evasivitat són les coordenades del sentit, del mètode i dels límits de l'ontologia de Quine.

Josep Lluís Blasco

La nau del coneixement

Edició a cura
de Jesús Alcolea i Xavier Sierra

editorial afers
Catarroja – Barcelona – Palma
2004

Director de la col·lecció
Agustí Colomines i Companys

És rigorosament prohibida, sense l'autorització escrita dels titulars del «copyright», sota les sancions establertes a la llei, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic i la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec públics.

primera edició: març 2004
© hereus de Josep Lluís Blasco Estellés
© de les traduccions: Vicent Baggetto
© d'aquesta edició: Editorial Afers
apartat de correus 267
46470 Catarroja (País Valencià)
e-mail: afers@provicom.com
<http://www.provicom.com/afers>
disseny de la col·lecció: Rosa Muñoz
fotografia de la solapa: Empar Saràbia
imprès: Impremta Palàcios
Sueca (País Valencià)
ISBN: 84-95916-23-1
ISBN: 84-370-5903-8
dipòsit legal: V-1356-2004

Índex

Presentació	9
Nota editorial	13
Un jove filòsof analític	15
La recepció de la filosofia analítica a Espanya	17
Anàlisi categorial	33
Identificació d'individus	47
<i>Lògica materialista</i> de Galvano della Volpe	63
Lectures	75
Descartes i el fonamentisme epistemològic	77
Els límits de l'empirisme. A propòsit de Kant i de Russell	96
Solipsisme i transcendentalitat en el <i>Tractatus</i>	113
La teoria del coneixement en el <i>Tractatus</i>	124
El positivisme lògic	138
Wittgenstein: filosofia del llenguatge	159
Compromís òntic i relativitat ontològica	173
El sentit de l'ontologia en W. V. O. Quine	191
La nova epistemologia	203
Epistemologia empirista sense dogmes	205
Reflexions sobre el problema de la veritat	214
El sentit de l'epistemologia conceptual	225
Problemes epistemològics dels condicionants pre-lingüístics	240

T. S. Kuhn. Lògica o sociologia de la investigació científica?	261
Ciència i racionalitat	270
Mètode analític i transcendentalitat	275
Entre la raó teòrica i la raó pràctica	293
Joan Fuster i la Il·lustració	295
Reflexions crítiques sobre alguns problemes epistemològics del materialisme dialèctic	303
La llibertat de la raó	311
Poder, estat i identitat a la societat global	334
Epíleg: el futur de la filosofia	355
Què serà de la filosofia en el segle XXI?	357
Sir Karl R. Popper	363
Bibliografia de Josep Lluís Blasco Estellés	367
Referències bibliogràfiques	379
Índex onomàstic	395
Índex	399